

EXEGEZA NOULUI TESTAMENT. PARABOLELE (LUCA 15)

DRD. FRANCISCA SIMONA KOBIELSKI

Universitatea din București

franciscakobielski@yahoo.com

Riassunto: La parabola vista come un riassunto scritto in una forma semplice, è una metafora oppure una somiglianza presa dal vissuto giornaliero e nello stesso è in grado di stupire colui che l'ascolta, attraverso la sua vitalità e l'originalità logica che conține. Alcuni esegeti dicono che alcune parabole sono propri trattati di teologia quali nascondono una verità teologica profonda, con implicazioni decisive per la vita cristiana di ogni giorno. Chi studia le parabole di Gesù così come sono riportate dal Nuovo Testamento, può essere sicuro dal punto di vista storico, esse essendo in realtà frammenti di roccia su quale ulteriormente si è fondata la tradizione. I psicologi sostengono il fatto che gl'immagini rimangono impressi di più nella memoria che i concetti astratti, e nelle parabole gl'immagini hanno un ruolo fondamentale. Esse rispecchiano con fedeltà e chiarezza la Buona Novella quale Gesù ha annunciato, il carattere eschatologico del suo discorso, la fermezza del suo richiamo alla penitenza così come il conflitto con i farisei. Dall'altra parte, sotto la lingua greca, dalla quale ci sono arrivate le parabole, si nasconde la vita di ogni giorno con i suoi problemi e le sue tensioni, i conflitti e le gioie, così come Gesù li ha vissuti in Palestina e quale definitivamente ha offerto una ricchezza di temi e immagini specifici. Attraverso il loro carattere personale, chiarezza e semplicità, abilità della struttura, le parabole offrono la certezza che ci siamo davvero in contatto diretto con Gesù, che ci parla per mezzo di loro, oggi e qui.

Parole chiave: parabole, Buona Novella, messaggio

1. Introducere

Parabolele¹ lui Isus nu sunt, în definitiv, opere de artă literară. Ele nu au ca scop să transmită principii de natură generală, însă fiecare dintre ele a fost enunțată într-un anumit moment din viața lui Isus, în împrejurări prin specificul lor irepetabile și imprevizibile. De cele mai multe ori, parabolele răspund unei situații de conflict, justifică sau apără, atacă sau provoacă; ele sunt o adevărată armă de luptă pe buzele lui Isus, care a vorbit oamenilor de odinioară, oameni din carne și sânge ca noi. El

---

¹ „Parabola, *parabole*, s. f.: povestire alegorică cu un cuprins religios sau moral; pildă; p. ext. exprimare alegorică, afirmație care cuprinde un anumit tâlc; fabulă, alegorie. – Din fr. *parabole*, lat. parabola” (DEX 1998).

s-a adaptat situației și mentalității lor, fiecărei parabole corespunzându-i un moment precis din viața lui Isus. Ori acest moment trebuie individualizat pentru a înțelege adevăratul sens al parabolei (Harrington 1967: 16-19).

Ce voia să spună Isus în acel moment precis al vieții sale? Care este efectul pe care-l urmărea printre ascultătorii săi? Acestea problemele la care ne propunem să obținem un răspuns prin studiul parabolelor lui Isus. Este cu adevărat posibil să individualizăm sensul original al parabolelor și astfel să ascultăm însuși vocea Mântuitorului, adică *sua ipsissima vox*? Astăzi, exegeții sunt de acord că Isus avea un mod foarte personal de a folosi parabolele. Cea mai bună metodă de a interpreta parabolele va fi aceea care corespunde cel mai bine cu însuși metoda lui Isus de a vorbi în parabole:

a) În parabolele sale Isus se ocupă cel mai mult de probleme de practică și nu de teorii. Ele se referă mai mult la moduri de a acționa și mai puțin la idei abstracte, la comportamente, la atitudini concrete de viață;

b) Isus folosește parabolele în situații de dialog și ca mijloc de dialog, mai puțin ca mijloc pedagogic sau ca instrument didactic sau polemic;

c) Forța de convingere a parabolelor lui Isus izvorăște din experiența de fiecare zi la care ele fac apel. În înțelegerea parabolelor, experiența este decisivă, nu forța unei logici pur conceptuale sau cerebrale (Petcă 1985: 12-14).

Parabolele descriu, de obicei, un comportament uman, iar atunci când ele pun în scenă personaje, fac acest lucru pentru a prezenta atitudinile respectivelor personaje, modul lor de a acționa. Atunci când parabolele se referă la realități neînsuflețite, ele arată că are loc ceva deosebit: numitorul comun al parabolelor este acțiunea; nu se mulțumesc doar să arate cum sunt anumite lucruri, ci cum acționează și se comportă.

În funcție de acțiunile la care se referă, parabolele se împart în două mari grupuri.

a) Parabole care se referă la comportamentul ascultătorilor lui Isus; acestea recomandă de obicei o anumită conduită ori au funcție de avertisment, sunt foarte numeroase, iar caracterul lor este foarte evident. Unele dintre ele recomandă un comportament determinat, altele avertizează ascultătorii împotriva unui anumit comportament care ar avea urmări nedorite:

i) există parabole care prezintă așa numitele „relatări exemplare”, care nu au nevoie de explicații suplimentare, cum ar fi: Samariteanul milostiv - exemplu de urmat (Luc. 10:30-37) și Bogatul fără minte – exemplu de evitat (Luc. 12:16-20);

ii) unele parabole care conțin exemple ce nu trebuie urmate, cum ar fi: Servitorul neîndurător (Mat. 18:23-34), Arendașii ucigași (Mat. 12:1-9) etc.

iii) alte parabole oferă simultan două alternative, una de ales iar cealaltă de evitat: Casa construită pe stâncă (Mat. 7: 24-27).

b) Parabole care vor să explice comportamentul lui Isus sau al lui Dumnezeu, după cum urmează

i) cazuri în care Isus încearcă să explice comportamentul său fără a face referințe la comportamentul lui Dumnezeu. Când Isus vorbește despre propriul său

comportament, nu se folosește de parabole, ci de fraze cu caracter parabolic: „Nu cei sănătoși au nevoie de medic, ci cei bolnavi” (Marc. 2:17);

ii) cazuri în care Isus vorbește despre comportamentul lui Dumnezeu, fără alte referințe la propriul comportament. Astfel, ceea ce se spune despre comportamentul lui Dumnezeu explică de fapt ceea ce se așteaptă de la ascultători. În acest sens, este semnificativă comparația tatălui cu comportamentul tatălui față de propriul fiu: „Care dintre voi îi va da fiului care-i cere pâine, un șarpe?” (Luc. 11:11-13). Ceea ce, în definitiv, îl interesează pe Isus este încrederea cu care ascultătorii săi trebuie să se adreseze lui Dumnezeu;

iii) cazuri în care Isus vorbește despre comportamentul lui Dumnezeu, raportat însă la propriul comportament. Aceste parabole lasă să se înțeleagă care este ideea lui Isus față de misiunea sa.

Pentru a ilustra comportamentul lui Isus sau cel ce va trebui adoptat de ascultătorii săi, parabolele fac referire deseori la modul de comportare al lui Dumnezeu. În analiza lor interesul nu trebuie să se concentreze numai în direcția clarificării unuia sau a altuia dintre atributele divine sau să definească ceea ce Dumnezeu este (Dumnezeu este milostiv, iertător etc). Potrivit lui Jeremias (2000: 117-119), scopul parabolilor este acela de a ne arăta modul în care Dumnezeu acționează. El acționează asemenea tatălui față de fiu sau a prietenului față de prietenul său.

2. Parabolele - mijloc de dialog

Nu o dată Isus abordează în parabolele sale un punct de vedere diferit de cel al ascultătorilor săi. De aceea, el nu se mulțumește niciodată să prezinte ascultătorilor săi numai punctul său de vedere, ci se străduiește de fiecare dată să-i confrunte, adică să angajeze un dialog în care să procedeze la un schimb de idei și experiențe de viață. Mulți exegeți acordă parabolilor o simplă funcție cu caracter pedagogic, adică un instrument didactic destinat să comunice idei. Isus, ca bun pedagog, știa însă să se adapteze interlocutorilor săi, mentalității lor, modului lor de a concepe viața etc.

Parabolele își propun înainte de toate să arate ascultătorilor faptul că și un alt punct de vedere decât cel susținut de ei este posibil. Pentru aceasta, Isus se angajează într-un proces de convingere, deci într-un dialog cu ascultătorii. O simplă adeziune la nivel intelectual nu ajunge, ascultătorii fiind chemați la o alegere clară și fiind determinați la o asemenea decizie prin dialogul în care au intrat cu Isus.

Evangheliștii care ne-au transmis parabolele lui Isus s-au îngrijit să ni le transmită încadrate în scheme precise, așa încât să nu existe niciodată riscul de a fi reduse la simple anecdote lipsite de un sens profund. Nu o dată caracterul artificial, și deci secundar, al cadrului parabolilor este evident, iar exegeții știu prea bine că, dacă vor să ajungă la situația de la început care l-a inspirat pe Isus, trebuie să facă abstracție de acest cadru.

Așadar, sub formele cele mai diferite, primii destinatari ai parabolilor par a fi incluși în parabolele evanghelice. Acest lucru se realizează înainte de toate prin dialogul pe care ele îl stimulează, însă acest fapt prezintă urmări deosebit de importante pentru interpretarea parabolilor. Un dialog se interpretează plecând de la alte premise decât cele ale unui monolog. De asemenea, răspunsul la o întrebare trebuie înțeles numai în raport cu întrebarea propriu-zisă.

A înțelege astăzi parabolele lui Isus înseamnă a intra în dialog cu el fără a ne izola și desprinde de situațiile în care ne aflăm și de problemele pe care ni le ridică. Este vorba de fapt de a ne deprinde să vedem aceste situații reale cu ochi noi, cu ochii cu care însuși Isus vedea situațiile timpului său. Pentru a înțelege pe deplin aceste parabole, nu ajunge numai să ne întrebăm în legătură cu ceea ce Isus a intenționat să ne transmită, ci trebuie să înțelegem înainte de toate modul în care Isus ne vorbește. În felul acesta parabolele devin un mijloc de acces la Isus, la persoana sa, la misterul său. Prin intermediul conștiinței pe care Isus o are despre misiunea sa și despre raportul său cu Dumnezeu, noi putem înțelege prin ele baza convingerilor pe care le exprimă. Astfel, parabolele ne invită să ne îndreptăm spre acele realități pe care Isus le avea în vedere și, deci, de a-l întâlni pe el pe terenul acestor realități (Harrington 1967: 19-39).

3. Metoda de lucru asupra parabolilor

Revelarea milostivirii lui Dumnezeu față de toți oamenii este unul dintre principalele subiecte ale predicii lui Isus. Apostolii și evangheliștii au căutat să evidențieze acest lucru în predicile și scrierile lor, conștienți de importanța subiectului în viața Bisericii. Dar cel care a accentuat mai mult această temă este evanghelistul Luca.

Datorită originii și formării lui pe lângă apostolul Paul, el insistă asupra acestei milostiviri a lui Dumnezeu și totodată accentuează deschiderea sa universală. Isus nu a venit doar pentru iudei, ci a venit să ne mântuiască pe toți indiferent de statutul social sau etnic. De aceea, în evanghelia sa, destinatarii milostivirii divine sunt mai mult cei marginalizați, cei disprețuiți și slabi, cei „pierduți în ochii lumii”, dar care se prezintă în fața lui Dumnezeu cu o inimă curată și plini de căință pentru păcatele lor. Fariseii, în schimb, și conducătorii spirituali ai Israelului vor fi „cei din urmă” dacă nu își vor schimba comportamentul față de Dumnezeu și față de aproapele.

Printre parabolele prezente în Evanghelia după Luca, cele trei din capitolul 15, parabola oii pierdute, parabola drahmei pierdute și parabola tatălui îndurător (sau a fiului risipitor), sunt printre cele mai cunoscute și mai populare din cele patru evanghelii.

Imaginile folosite sunt dintre cele mai comune, ușor de memorat, iar subiectul este unul de care omul simte că are cea mai mare nevoie: iertarea și milostivirea lui Dumnezeu. Aceste trei parabole descoperă că mila lui Dumnezeu este aproape „ne bună”, ca păstorul care-și păreșește 99 de oi pentru a salva una, ca femeia care-și răstoarnă toată casa pentru a găsi un bănuț, ca tatăl iudeu care-și primește fiul risipitor devenit păgân (Fitzmyer 1985: 460).

Universalitatea milostivirii lui Dumnezeu și bucuria regăsirii celui ce era pierdut sunt temele care străbat acest capitol, ca de altfel întreaga Evanghelie după Luca, și conferă acestor trei parabole un caracter aparte.

Există mai multe indicații că aceste trei parabole au fost destinate de Luca să fie citite ca o unitate literară care, în schimb, este parte integrantă din lunga narațiune despre călătoria lui Isus spre Ierusalim (9:51-19:44). Cel puțin trei caracteristici subliniază unitatea lor esențială. Prima este că au aceeași temă: bucuria lui Dumnezeu față de căința și întoarcerea celui păcătos (v. 7, 10, 24, 32). Această caracteristică are aici patru accente: a) motivele universalității, ale comunității și ale soteriologiei sunt indisolubil întrepătrunse; b) convertirea este o condiție pentru a găsi bucuria; c) Fericirea constă, în esență, în disponibilitatea de a participa la aceeași bucurie pe care Dumnezeu o încearcă în împărțirea mântuirii; d) chemarea de a participa la iubirea și la bucuria lui Dumnezeu vine prin mijlocirea lui Isus Cristos.

Potrivit lui Fitzmyer (1985: 460), a doua caracteristică constă în existența unor cuvinte sau fraze care se repetă și servesc pentru a uni parabolele, de exemplu „convertire” (v. 7, 10), bucuria (v. 5-7, 9-10, 23-24, 32) și „pentru că ceea ce era pierdut am găsit” (v. 6, 9, 24, 32).

A treia caracteristică constă în faptul că primele două parabole, mai scurte, au aceeași structură: un om – o femeie; o oaie pierdută – o drahmă pierdută; oaia – drahma este căutată; apoi partea concluzivă. Asemănările între aceste două parabole se întind până și asupra formulării, deoarece, dacă ar fi să le cercetăm sinoptic, vom observa puține deosebiri, chiar semantice, în expunerea acestor trei puncte principale de compoziție (Gourgues 1997: 185).

Există și unele diferențe. În primele două parabole cei care caută sunt păstorul și femeia, în timp ce în a treia parabolă nu este vorba de o căutare, ci mai mult de o întoarcere. Tatăl nu merge în căutarea fiului pierdut. În plus, nu merge la câmp pentru a-l anunța și pe fiul cel mai mare. Totuși, el iese în întâmpinarea lor de fiecare dată când unul dintre ei s-a apropiat de casă pentru a-i primi. Această diferență se poate datora faptului că oaia și drahma nu sunt subiecți umani care să dorească să se întoarcă sau să se convertească.

Studiul exegetic a atribuit această contradicție între parabole, iar morala lor, unor etape redacționale diferite: parabolele spuse de Isus și concluziile Bisericii primare. Totuși, nu se face prea mult caz de strategiile narrative ale acestor trei parabole, unde atenția nu cade asupra dorinței de convertire, ci asupra dorinței și acțiunii lui Dumnezeu care vine să-și caute fiii pierduți și care sărbătorește și se bucură pentru regăsirea lor (Aletti 1998: 256).

4. Analiza Parabolei fiului risipitor (Luc. 15:11-32)

Între parabolele Noului Testament, prezentă doar în Evanghelia după Luca și de o neașteptată actualitate este Parabola fiului risipitor, considerată de cei care au studiat-o drept o adevărată evanghelie în evanghelie.

Alături de cele două parabole (a oii și a drahmei) care au ca temă căutarea și regăsirea, Luca adaugă o a treia (15:11-32), legată de aceeași temă. În mod tradițional, aceasta a fost numită „Parabola fiului risipitor” – titlu prezent în Bibliile de limbă engleză din secolul al XVI-lea (Fitzmyer 1985: 1083), dar care provine, se pare, încă din epoca patristică –, dar și „Parabola tatălui îndurător” (Gourgues 1997: 181-182). Mult mai mare ca întindere (20 de versete) decât precedentele, această parabolă ocupă două treimi din capitoul al 15-lea al Evangheliei după Luca. Unii exegeți au pus problema unității sale. Ei consideră că partea a doua a parabolei (v. 25-32) a fost adăugată de Luca unei parabole care inițial nu conținea decât versetele 11-24, însă ipoteza este foarte greu de dovedit (Benoit, Boismard 1972: 295).

Parabola este considerată una dintre cele mai mari și frumoase parabole ale lui Isus și constituie subiectul multor discuții și dezbateri desfășurate de-a lungul istoriei. Începând cu Sfinții Părinți, observăm posibilitățile de a interpreta diferit această parabolă². Astăzi, trebuie să spunem, ne aflăm în fața unei parabole care este obiectul a numeroase studii. Este vorba de unul dintre textele evanghelice cel mai mult studiate³ de exegeți, de teologi, cât și de reprezentanți ai altor științe umane⁴.

Și, într-adevăr, parabola vorbește despre om, despre slăbiciunea lui, despre puterea lui de a se întoarce la calea cea dreaptă, despre milostivirea lui Dumnezeu care îl ajută în acest sens și îi iese în întâmpinare, teme de care omul are nevoie să știe și de care se simte atras. Nu este în primul rând o proclamare a „veștii celei bune” către cei săraci ci, la fel ca cele două de dinaintea sa, este o apărare a acesteia în fața criticilor. Isus se justifică prin nemărginita iubire a lui Dumnezeu față de oameni. Totodată, Isus transformă această parabolă într-o apărare sub formă de reproș: el lasă parabola neterminată pentru a-i determina pe ascultătorii săi, care se aflau în poziția fiului mai mare, să-și dea seama cât de departe sunt de Dumnezeu datorită mulțumirii lor de sine și a lipsei de iubire.

Așadar, Isus își apără poziția oarecum revoluționară predicând dragostea lui Dumnezeu pentru păcătosul care se întoarce și arătând că acțiunile sale nu fac decât să arate că această iubire a devenit efectivă.

Critica literară a fragmentului Luca 15 pleacă desigur de la principiul unității literare dintre cele două părți, încercând să individualizeze diferența de limbaj dintre v. 11:24 și 25-32. Pentru aceasta este însă nevoie de un profund examen filologic destinat să identifice intervențiile redacționale ale lui Luca în textul

² Fără a neglija exegeza literară a textului, Sfinții Părinți au preferat o exegeză alegorică, aplicând parabola la popoare și indivizi, recurgând mai ales la sensul spiritual (Foerster 1997: 8).

³ În lista bibliografică alcătuită de Segbroek (1989), parabola fiului risipitor este pericopa din Luca cea mai studiată, după pericopa din Luc. 4:16-30 (61 de titluri) și imnul Magnificat din Luc. 1: 46-55 (53 de titluri), și pe picior de egalitate cu Luc. 10: 25-37 (49 titluri). Autorul trimite la 48 de titluri pentru parabola fiului risipitor, dar tabelul index a fost completat de Gourgues (1992: 3-20).

⁴ Parabola fiind un text inepuizabil (Bulai 1999: 32), adăugăm și atenția marilor pictori (Albrecht Dürer, Rembrand etc.), dramaturgi (Tudor Dramatists), coregrafi (Balanchine), muzicieni (Prokofiev etc.), literați (A. Gide) și filosofi (Nietzsche, Noica etc.).

parabolei. Elementele acestui examen filologic se referă la ordinea cuvintelor, la adjectivul numeral, la poziția pronumelor demonstrative, a adjectivului posesiv etc. Concluziile la care au ajuns exegeții pot fi prezentate astfel:

a) Textul parabolei conține nenumărate trăsături caracteristice redactării lui Luca, evanghelistul nemulțumindu-se doar cu transcrierea sau copierea unui text parabolic preexistent. Luca, însă, a intervenit pe tot parcursul parabolei atât în ceea ce privește stilul cât și în ceea ce privește folosirea unor anumiți termeni specifici.

b) Termenii nelucanieni sunt mai puțin numeroși și mai puțin evidenți, fapt normal, căci Luca obișnuiește cu regularitate să retușeze sursele sale, fiind un scriitor care își respectă stilul. Iată unele expresii cu adevărat nelucaniene: schimbarea subiectului fără vreo precizare (v. 15, 16, 24, 28), numeralul plasat înaintea substantivului (v. 11).

Anumite scene descrise în parabolă, cum ar fi dezmățul fiului risipitor care ajunge păstor al unei turme de porci, dorința lui de a mânca roșcove și scena de investitură a fiului după revenirea în sânul familiei corespund foarte puțin cu așteptările cititorului. Aceste caracteristici nelucaniene par a fi puțin numeroase, dar sunt suficiente pentru a ține cont de maniera evanghelistului de a scrie. Acest fapt ne dovedește că Luca nu este niciodată sclavul surselor sale și că nici o distincție fundamentală nu intervine între cele două părți ale parabolei din punct de vedere al limbii (vezi Mc Brich 1991: 110-117).

5. Analiza literară

Scopul prezentei analize este acela de a stabili punctul care generează mișcările din parabolă. Vom analiza două puncte de vedere, unul static și unul dinamic, specifice parabolei.

5.1. Structura literară a parabolei văzută static

Primul lucru care impresionează pe cititor la lectura capitolului al 15-lea din Evanghelia după Luca este numărul mare de paralelisme, sinonime și antiteze utilizate. Unele dintre aceste paralelisme joacă un rol ornamental, altele au valoare structurală importantă pentru progresul parabolei.

a) Paralelisme literare: în v. 12-14, tatăl împarte averea sa – fiul dispune de partea sa; fiul adună totul - împrășteie totul; în v. 17a-20a, el își vine în sine însuși – el vine la tatăl; voi merge la tatăl meu – se duse la tatăl său; el pleacă într-o țară străină – când încă se afla departe (v. 13-20); fiul mai mare refuză să intre - tatăl iese afară (v. 27-30) etc.

b) Paralelisme structurale: în v. 24 și 32, tatăl este în centrul parabolei, în timp ce cei doi fii ai săi sunt în același timp paraleli și antitetici. De asemenea, este deosebit de semnificativ modul în care fiecare din cei doi fii se adresează tatălui. În acest context și schimb de cuvinte și acțiuni, atitudinea tatălui față de cei doi fii ai

săi este cu adevărat semnificativă. Versetele 29-30 rezumă toată structura antitetică a parabolei, dat fiind că din punctul de vedere al fiului mai mare ele sunt un rezumat dur și caricatural. Acest rezumat pune de fapt în evidență conduita celor doi fii, precum și atitudinea lor față de tatăl. Această situație de lucruri clarifică problema pe care tatăl va trebui să o rezolve.

În acest punct al cercetării noastre se impune o analiză mai apropiată a celor două părți ale parabolei considerate în mod separat. Prima secțiune (v. 11-24) se referă la dezmățul fiului mai mic în urma împărțirii avutului părintesc. Această diviziune nu dispune de un corespondent în cea de-a doua parte, corespondent care să explice de ce fiul mai mare a mers la câmp și cum de tocmai atunci se întorcea acasă. A doua secțiune (v. 17 -20a) arată cum fiul mai mic se decide să se întoarcă la tatăl său. A treia secțiune (v. 20b-24) descrie primirea făcută de tatăl. Paralelismul antitetic începe în v. 17, istoria decăderii treptate dar dureroase a fiului mai mic (v. 13-15) nu este decât un preambul pentru a înțelege șirul evenimentelor care urmează și tocmai de aceea lipsește un corespondent în cea de-a doua parte. Desigur, structura prezentată mai sus nu este altceva decât un schelet lipsit de viață, ea trebuie degajată de dinamismul care o animă. Acest lucru constituie al doilea moment al analizei noastre literare.

5.2. Structura literară a parabolei văzută dinamic

Pentru realizarea continuității între cele două părți ale parabolei, vom urma patru piste de lucru.

a) Întrebuințarea stilului direct. În general, ceea ce se exprimă în stil direct are șansa de a ne oferi indicațiile cele mai explicite în legătură cu sensul respectivei relatări biblice. Parabola fiului risipitor conține șapte exemple de stil direct: fiul mai mic se adresează tatălui; fiul mai mic vorbește cu sine însuși hotărând ceea ce va spune tatălui; fiul mai mic se adresează direct tatălui; tatăl se adresează slujitorilor; unul dintre slujitori se adresează fiului mai mare; fiul mai mare se adresează tatălui; tatăl răspunde fiului mai mare. Notăm că fiul mai mic se adresează de trei ori tatălui, în timp ce tatăl nu-i răspunde nici măcar o singură dată. Fiul mai mare, în schimb, se adresează tatălui o singură dată, iar tatăl îi răspunde imediat. Prin urmare, personajul central este fără îndoială tatăl, deoarece cuvintele lui sunt cele mai importante, asigurând unitate și continuitate în desfășurarea parabolei. Cuvintele celor doi fii motivează și provoacă declarațiile tatălui, care spune de fiecare dată același lucru. Cele două discursuri ale tatălui, deși sunt identice, prezintă totuși o deosebire esențială. În prima parte, tatăl nu se adresează direct fiului reîntors, ci servitorilor, în timp ce în cea de-a doua parte se adresează direct fiului mai mare. Partea finală a celor două discursuri este mai mult sau mai puțin identică. Declarația din v. 24 nu este decisivă, ci doar tranzitorie, căci cuvintele din v. 32, adresate de tatăl către fiul său, au mai multă importanță decât cele adresate servitorilor, așa cum este cazul în prima parte a parabolei. Ascultătorul lui Isus,

cunoscând deja din v. 24 care este părerea tatălui, înțelege că cele spuse în v. 32 sunt pentru el o interpelare directă, la care trebuie să răspundă imediat.

b) Sentimentele celor trei personaje. Parabola emană o puternică intensitate emotivă care rezultă atât din prezentarea directă a sentimentelor, cât și din prezentarea situațiilor și a cuvintelor. De exemplu, poruncile date de tată servitorilor în v. 22-24 sunt pătrunse de o bucurie imensă. Tatăl îl invită pe fiul mai mare nu numai să-și recunoască fratele, ci și să sărbătorească împreună acest eveniment, așadar să părăsească starea de „mânie” și să treacă la cea de „bucurie”.

c) Relațiile dintre personaje. Între cele trei personaje principale, tatăl, fiul mai mare și fiul mai mic există două tipuri de raporturi: fiu – frate și fii - tată.

d) Parabolele cu trei personaje. Parabolele evanghelice nu dispun niciodată de mai mult de trei personaje, deseori au numai două personaje, iar atunci când au trei, nu apar niciodată simultan. Parabola fiului risipitor se împarte în două părți, conform intrării în scenă a fiecăruia dintre fii. De asemenea, de fiecare dată în respectivele scene mai intervine câte un personaj suplimentar: fiul mai mic se dedublează vorbind cu sine însuși, servitorii în acest caz sunt simpli figuranți. În v. 27 intervine un servitor care este mai mult decât decât sunt implu figurant. Între cele trei personaje avem un personaj principal, tatăl și două personaje secundare, care se aseamănă și se resping simultan. În final, personajul principal va da câștig de cauză personajului defavorizat (Sabourin 1987: 275-278.).

6. Analiza teologică

Sfântul Luca și-a construit în așa fel evanghelia, încât și-a ales cu grijă episodul cu care o deschide și o închide, dar mai ales episodul care este poziționat în centrul evangheliei sale. Dacă numărăm versetele și împărțim evanghelia lui în două, observăm cu exactitate că centrul ei se află chiar în această parabolă. Putem spune că în această parabolă se află esențialul întregii evanghelii și mesajul cel mai important pe care îl putem descoperi. Mulți exegeți subliniază că această parabolă ne învață că, pentru Dumnezeu, a fi tată înseamnă a manifesta față de fiii săi o dragoste atât de mare, încât ea merge până la iertare (Schmid 1965: 193-195). Putem desprinde câteva atitudini semnificativ părintești care reies din parabolă:

a) A fi tată sau a iubi ca un tată, pentru Dumnezeu înseamnă a respecta libertatea fiilor săi: cea a fiului mic, lăsându-l să plece și aibă experiențele sale, știind bine că va abuza de libertatea oferită, dar acordând spațiu și pentru inițiativa întoarcerii. El respectă și libertatea fiului mai mare neobligându-l să participe la bucuria întoarcerii fiului mic.

b) Tatăl dorește să restabilească împreună cu fiii săi o relație de libertate. Iubirea lui Dumnezeu se caracterizează prin respectul drumului pe care fiecare dintre fiii săi și l-a ales. A iubi înseamnă a aștepta pe cel risipitor, scrutând în îndepărtare pentru a-i aștepta venirea.

c) Tatăl aleargă în întâmpinare. Iubirea lui Dumnezeu vine în întâmpinarea omului, și se face prezentă la cel mai mic semn de deschidere din partea noastră.

d) A iubi pentru Dumnezeu înseamnă a ierta fără condiții. Gestul lui este „te iert și te iubesc pentru că ești fiul meu”, chiar dacă în comportamentul nostru nu găsește nici un răspuns. Iubirea lui Dumnezeu invită pe om să depășească propriile lui limite de iubire și să intre în iubirea și bucuria lui. Foarte importantă în această parabolă este convertirea, câtă vreme ne raportăm la personajul principal din text, tatăl. Prelungirea exegezei textului poate aborda două direcții: în teologie și în spiritualitate (Fitzmyer 1985: 1086).

Aici ne putem referi la modul nostru de a ne reprezenta pe fiecare în mod personal, dar și acțiunea Tatălui în viața noastră. Ce fel de chip reprezintă Dumnezeu în acest text și cum ne arată textul lucrarea Tatălui în viața noastră? În spiritualitate trebuie să înțelegem sensul textului și modul de a concepe și de a trăi relația noastră în profunzime cu Dumnezeu Tatăl și cu apropiele. De-a lungul exegezei, anumite presupuneri de natură teologică sau spirituală au marcat modul de a conduce sufletele spre Dumnezeu.

6.1. Reflecții teologale

Putem scoate în evidență trei reflecții asupra modului de a-l percepe pe Dumnezeu și activitatea lui:

a) Iubirea lui Dumnezeu este întotdeauna cea dintâi și mereu prezentă, indiferent de modul în care fiecare se situează în raport cu existența lui Dumnezeu. Dumnezeu nu încetează să creadă în fiecare om și să-l iubească. Este concluzia teologică cea mai înaltă, pentru că ea se degajă din text și devine un crez.

b) Iubirea și iertarea lui Dumnezeu se manifestă în mai multe feluri decât strict prin sacramentele Bisericii sale. Înainte de mărturisirea exterioară a propriilor păcate, păcătosul care a întrerupt relația lui cu Dumnezeu și care, venindu-și în fire, se deschide în fața lui printr-un act de căință, fie el și imperfect, primește iertare și este repus în condiția lui de fiu. Sacramentul pocăinței este momentul cel mai intens în care penitentul aude cuvântul de iertare.

Sunt unele situații, însă, în care penitentul nu poate primi dezlegarea, pentru că nu îndeplinește condițiile cerute. Aici întâlnim momentul forte: după cum omul respectiv își găsește forța unui act profund de căință, putem avea convingerea, că pornind de la imaginea Tatălui milostiv din parabola noastră, el se mântuiește.

c) A treia reflecție de natură teologică pornește de la întrebarea: cum își exercită Dumnezeu acțiunea de iertare în sacramentul reconcilierii? Parabola ne oferă o clarificare deosebit de importantă la nivelul teologiei pastorale: „Întâlnirea sacramentală trebuie să fie ocazia unei întâlniri teologale din partea confesorului și a penitentului. Confesorul îl reprezintă pe Tatăl risipitor de daruri, iubire și iertare, deci nu este un judecător. Rolul lui este de a spune păcătosului care se prezintă în

fața lui, că Dumnezeu îl iubește, îl iartă și se bucură acordându-i iertare” (Harrington 1951: 236).

Așadar, această parabolă reconfigurează oarecum imaginea confesorului, dar reconfigurează și imaginea penitentului. El trebuie să trăiască mai întâi în itinerarii teologale, adică trebuie să recunoască și să accepte iubirea gratuită a lui Dumnezeu față de cei răniți prin păcat. Confesorul trebuie să-l invite pe penitent ca și tatăl din parabolă la această mișcare. În parabola fiului risipitor nu se aduc reproșuri pentru purtarea dezordonată a fiului cel mic. El simte că trecutul lui este iertat și uitat. Tot astfel spune și Dumnezeu păcătosului: „Risipit-am păcatele tale ca pe un nor și fărădelegile tale ca pe o negură” (Isa. 44:22).

6.2. Aspecte de natură spirituală

Parabola fiului risipitor conține multe reflecții asupra naturii și a condițiilor vieții spirituale, asupra omului în mișcare față de Dumnezeu și față de aproapele. Este o chemare la căutarea atitudinii potrivite în fața iubirii lui Dumnezeu care se oferă în mod gratuit și fără măsură.

Drumul vieții spirituale începe odată cu aspectul teologal, adică în momentul în care începi să te raportezi la Dumnezeu. Parabola tatălui și a celor doi fii ne face să înțelegem că evanghelia, în esența ei, nu este o morală, ci un drum autentic spre Dumnezeu, plin de iubire, iertare și milostivire. Fiul cel mare, care a rămas mereu fidel preceptelor tatălui, ca și fiul mai mic, care revine acasă recunoscându-și propriile greșeli, sunt la fel de începători în ceea ce privește viața spirituală. Episodul întâlnirii tatălui cu fiul mai mare, pune clar în evidență faptul că acesta din urmă nu are o viață spirituală. Nu există o relație autentică cu Dumnezeu fără o relație autentică cu frații noștri, „pentru că cel ce nu iubește pe fratele său, pe care l-a văzut, pe Dumnezeu, pe care nu l-a văzut, nu poate să-l iubească (1 Ioan 4:20b). Angajamentul din viața teologală a lui *agape* se arată a fi condiția necesară pentru ca fidelitatea morală și legală să capete sens și valoare.

Parabola pe care o discutăm este purtătoarea unui mesaj de încurajare a oricărui om care are de străbătut un itinerar dificil și greu de înțeles. Este cât se poate de încurajator să constăți că niciunul dintre fii nu este pe deplin angajat în viața spirituală.

6.3. Dimensiunea cristologică

Evanghelia după Luca acordă un spațiu special intimității lui Isus cu Dumnezeu Tatăl. Aceste scene de rugăciune sunt redată înaintea Botezului, alegerii Apostolilor, la Schimbarea la Față, în Grădina Măslinilor. În această experiență de intimitate, Isus descoperă ceva din esența lui Dumnezeu și o transpune în atitudini. Cristos descoperă în cei păcătoși un fel de vocații, iar aceștia au nevoie de milă și de iertare. La fel întâlnim și în Vechiul Testament o grijă specială a lui Mesia, a Regelui, față de cei săraci și excluși din comunitate. Exegeții zilelor noastre constată

că Isus se îndreaptă mai mult spre cei săraci, marginalizați și păcătoși, arătând că ei sunt cei care răspund mesajului său, iar semn că Dumnezeu este iubire și iertare.

Potrivit contextului literar al celor trei parabole, Isus propune o învățătură sub formă de parabolă pentru a-și justifica atitudinea față de cei păcătoși (15:1-2). Această atitudine o putem rezuma astfel: Eu mă comport în acest fel pentru că Dumnezeu Tatăl se comportă așa, altfel spus, Isus își fondează comportamentul pe atitudinea lui Dumnezeu față de oameni. În acest fel, Isus reclamă pentru sine dreptul de a acționa ca Dumnezeu. Oare această pretenție cu privire la modul său de a acționa nu comportă și ea o revelație a ființei sale? Această reflecție ne împinge la o concluzie care asociază nu numai două atitudini, ci o pretenție de divinitate a lui Isus, care vine din partea lui Dumnezeu.

Identificarea implicită a lui Isus cu Dumnezeu devine explicită dacă facem o lectură atentă a parabolei în contextul mai larg al Evangheliei lui Luca pornind de la binomul *pierdut - regăsit*. La fel și în episodul cu Zaheu: „Fiul Omului a venit să caute și să mântuiască ceea ce era pierdut” (Luc. 19:10). Lucrarea de mântuire a ceea ce era pierdut, pe care Tatăl o înfăptuiește în Luc. 15: 23-30 este încredințată Fiului din Luc. 19:10. Este ceea ce Isus împlinește când se arată binevoitor cu cei strângători de impozite și cu cei păcătoși.

Milostivirea, așa cum a prezentat-o Cristos în parabola Fiului risipitor, are forma interioară a iubirii, care în Noul Testament este numită *agape*. O astfel de iubire este capabilă să se plece asupra oricărui fiu risipitor, asupra oricărei mizerii umane și, mai ales, asupra oricărei mizerii morale, asupra păcatului. Când se întâmplă acest lucru, cel care este obiectul milostivirii nu se simte umilit, ci regăsit și revalorizat. Mai întâi în toate, Tatăl își manifestă bucuria că a fost regăsit. Această bucurie indică faptul că un bun a rămas intact: un fiu, chiar dacă e risipitor, nu încetează de a fi un fiu adevărat al tatălui său; mai indică și faptul că un bun a fost regăsit: în cazul fiului risipitor, acesta a fost întoarcerea la adevărul despre sine însuși (Ioan Paul al II-lea 1980).

Dacă Dumnezeu îi primește pe cei păcătoși, și cei care au încredere în Dumnezeu ar trebui să se comporte în același mod. Dacă Dumnezeu este milostiv, și cei care îl iubesc pe Dumnezeu ar trebui să fie milostivi. Dumnezeu pe care îl predică Isus și în numele căruia face tot ceea ce face este Dumnezeul milostivirii. Mai mult, a deveni asemenea Tatălui ceresc nu este doar un aspect important al învățăturii lui Isus, ci este însăși inima mesajului său. Radicalitatea cuvintelor lui Isus și aparenta imposibilitate de a trăi cerințele sale devin total inteligibile dacă sunt înțelese ca parte a unei chemări generale de a deveni și de a fi adevărați fii și fiice ai lui Dumnezeu (Nouwen 1999: 159).

Isus ne indică adevărata condiție de fiu: El este fiul cel tânăr, fără a fi însă rebel. El este fiul cel mare, fără a avea însă resentimente. Ascultă de Tatăl în toate, dar fără a se simți vreodată sclav. Ascultă tot ceea ce spune Tatăl, dar asta nu-l transformă în slugă. Împlinește toate lucrările pe care Tatăl i le cere, rămânând complet liber. Dăruiește totul și primește totul. Isus declară în mod liber:

„Adevăr, adevăr vă spun. Fiul nu poate face nimic afară de ceea ce vede că face Tatăl; ceea ce face El, face și Fiul. Tatăl îl iubește pe Fiul, și toate ce le face El i le arată, și-i va arăta înfăptuiri și mai mari încât veți rămâne uimiți. Precum Tatăl învie morții și le dă viață, tot așa și Fiul dă viață cui vrea. Tatăl nu judecă pe nimeni, dar a încredințat orice judecată Fiului, ca toți să-l cinstească pe Fiul precum îl cinstesc pe Tatăl” (Ioan 5: 19-23).

Milostivirea se manifestă în aspectul său adevărat și propriu când revalorizează, promovează și scoate binele din toate formele de rău existente în lume și în om. Astfel înțeleasă, ea constituie conținutul fundamental al mesajului mesianic al lui Isus Cristos și forța constitutivă a misiunii ucenicilor lui. Cristos, care ca om a suferit cu adevărat și în chip îngrozitor, se adresează Tatălui, aceluși Tată a cărui iubire o propovăduise oamenilor, despre a cărui milostivire dăduse mărturie prin tot ce săvârșise. Dar nu este cruțat de suferința teribilă a morții de pe cruce: „Pe El, care nu a cunoscut păcatul, Dumnezeu l-a făcut păcat de dragul nostru pentru ca noi să cunoaștem justificarea lui Dumnezeu în El” (2 Cor. 5:21).

Prin această răscumpărare este revelată adevărata sfințenie a lui Dumnezeu, care este plinătatea absolută a desăvârșirii; plinătatea dreptății și a iubirii, căci dreptatea se întemeiază pe iubire, provine din ea și tinde spre ea. Această dreptate se naște în întregime din iubire: din iubirea Tatălui și a Fiului și a Duhului Sfânt. În urma suferințelor încercate în lume, fiul capătă discernământ. De altfel, acest lucru ne și învață Evanghelia în întregul ei, să deosebim binele de rău. Parabola fiului risipitor și plin de păcate și a celui drept, trufaș și cârtitor, rămâne mereu actuală prin deschiderea arătată omului în aflarea drumului spre mântuire (Maier 1999: 669-670).

7. Concluzii

Capitolul al 15-lea din Evanghelia după Luca nu are doar scopul de a justifica numai comportamentul lui Isus față de cei păcătoși și de asemenea nu intenționează numai să-i ajute pe farisei și cărturari de a înțele în termeni reali comportamentul lui Isus, ci merge mai departe: el cheamă pe toți să participe la bucuria pe care Isus o manifestă. Devine, astfel, un autentic apel de atașament față de Isus și de învățătura sa înțelegătoare pentru cei păcătoși.

Referințele din Luc. 15:1-2 plasează conținutul celor trei parabole într-un anumit context istoric din ministerul lui Isus. Luca lasă să se înțeleagă faptul că acțiunile relatate de el aparțin trecutului, iar sensul lor real trebuie corelat cu trecutul. Luca nu se adresează în capitolul al 15-lea fariseilor și cărturarilor, el are în față sa alți oameni, cu alte preocupări, cărora vrea să le vorbească despre Isus din Nazaret. Totuși, dacă Luca a considerat util să păstreze răspunsul lui Isus, modul în care a rezolvat o anumită problemă, atunci el a făcut acel lucru cu un motiv precis. Potrivit lui Petercă (1985: 90-100), putem presupune că în viziunea lui Luca toate cuvintele lui Isus rămân utile și pentru creștinii de la finele secolului I, care au

înaintea lor un material prețios de reflexie, în funcție de problemele noi pe care viața și trăirea creștină le ridică în fața acestor creștini din prima generație.

Exegeții pleacă de la premisa că Luca a întâlnit în comunitățile creștine pentru care el a scris Evanghelia o situație identică cu cea cu care a fost confruntat Isus în iudaismul timpului său. Din lectura Evangheliei după Luca, precum și din cea a Faptelor Apostolilor, rezultă că acest evanghelist subliniază cu suficientă convingere faptul, scandalos pentru evrei, conform căruia mesajul creștin, refuzat în genere de iudei, era acceptat cu entuziasm de păgâni. În spatele geloziei fariseilor față de cei păcătoși, Luca vede în mod discret gelozia evreilor față de păgânii care aderau la creștinism. Acest lucru este confirmat în direct de Fapt. 11, unde Petru este acuzat de iudeo-creștini că a intrat la cei netăiași împrejur și a luat masa cu ei, acuză care se aseamănă întru totul cu reproșul adus lui Isus în Luc. 15:2. Petru își lămurește comportamentul, astfel că în final concluzia va fi surprinzătoare: „Auzind acestea, au tăcut și au slăvit pe Dumnezeu, zicând: Așadar, Dumnezeu le-a dat și păgânilor întoarcerea spre viață” (Fapt. 11:18). Istoria lui Corneliu (Fapt. 10) este o confirmare clară a faptului că viața veșnică nu mai este apanajul exclusiv al lui Israel. Toți au acces la noua Împărăție datorită „convertirii” asupra căreia se insistă în capitolul al 15-lea din Evanghelia după Luca. Succesul tinerei Biserici creștine era privit cu răutate și gelozie de către evrei. În Luc. 15 nu apare termenul gelozie sau ură, însă din comportamentul ciudat al fiului mai mare reiese cu claritate răutatea acestuia, când el refuză cu vehemență să intre în casă pentru sărbătoarea fratelui reîntors (15:28). Tatăl va încerca zadarnic să înlătore această răutate din partea fiului mai mare, determinându-l să participe totuși și el la bucuria întoarcerii fratelui rătăcit.

Aceste corespondențe tematice între Luc. 15 și Faptele Apostolilor sunt suficiente pentru a demonstra că redactarea lui Luc. 15 se referea la tensiunea existentă între iudaism și creștinism în urma aderării masive la noua religie a păgânilor. Fiul risipitor rămâne totuși evreu, chiar dacă el părăsește căminul părintesc și pleacă în ținuturi îndepărtate. Peripețiile prin care el trece, precum și deznodământul final al aventurii sale, plasează pe Luc. 15 într-o perspectivă misionară (de Milan 1976: 88-94). De fapt, această idee este prezentă și în alte locuri: Luc. 2:32, Cântarea lui Simeon; Luc. 3:6, definirea misiunii lui Ioan Botezătorul; Luc. 4:23-34, scena petrecută în sinagoga din Nazaret etc.

Așadar, Luc. 15 este o punere în gardă contra oricărei forme de exclusivism care ar pune în joc sensul profund al solidarității fraterne. Actualitatea acestui capitol este evidentă chiar și pentru noi, cei care trăim în secolul XXI.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.

Noul Testament, ediția a II-a, Editura Sapienția, Iași, 2008.

DEX 1998 = *Dicționarul explicativ al limbii române*, Ediția a II-a, Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.

The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text, Edition Howard Marshall and Word Gascque, Exeter, 1978.

B. Literatură secundară

Aletti 1998: Jean-Noël Aletti, *Quand Luc raconte*, Éditions du Cerf, Paris, 1998.

Benoit, Boismard 1972: Pierre Benoit, Marie-Émile Boismard, *Synopse des quatre évangiles en français*, vol. II, Edition du Cerf, Paris, 1972.

Bulai 1999: Alois Bulai, *Tatăl și fiii săi în Evanghelia după Sfântul Luca*, în „Dialog Teologic”, anul II (1999), nr. 3, p. 32.

De Milan 1976: Ambroise de Milan, *Traité sur l'évangile de saint Luc*, vol. VII, Cerf, Paris, 1976.

Dupont 1979: Jacques Dupont, *Il messaggio delle beatitudini*, Grimbaldi, Torino, 1979.

Fitzmyer 1985: Joseph Augustine Fitzmyer, *The gospel according to Luke*, vol. I, Doubleday, New York, 1985.

Foerster 1997: Jean-Luc Marie Foerster, *L'évangile de deux fils dans l'exégèse des Pères*, în „Cahier Evangile. Supplément”, 1997, Paris, Cerf.

Grelot 1977: Pierre Grelot, *Le Père et ses deux fils: Luc. XV, 11-32. Essai d'analyse structurale*, în „Revue Biblique”, nr. 3/1977, p. 321-347; *Le Père et ses deux fils: Luc. XV, 11-32. De l'analyse structurale à l'herméneutique*, în „Revue Biblique”, nr. (1977), p. 538-565.

Gourgues 1992: M. Gourgues, *Le père prodigue*, în „Nouvelle revue théologique”, nr. 114 (1992), p. 3-20.

Gourgues 1997: Michel Gourgues, *Les Paraboles de Luc: d'amont en aval*, Médiaspaul, Montréal, 1997 [*Parabolele lui Luca. Din amonte în aval*, traducere în limba română de Marius Bitiușcă, Editura Sapienția, Iași, 2006].

Harrington 1951: Daniel J. Harrington, *The Gospel of Luke*, The Liturgical Press, Collegeville, 1951.

Harrington 1967: William Harrington, *Il parlait en paraboles*, Les Editions du Cerf, Paris, 1967.

Ioan Paul al II-lea 1980: Ioan Paul al II-lea, *Dives in Misericordia*, scrisoare enciclică, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, București, 1980.

Jeremias 2000: Joachim Jeremias, *Parabolele lui Isus*, traducere din limba engleză de P.S. Calinic Dumitriu, Vasile Mihoc și Ștefan Matei, Editura Anastasia, București, 2000.

Maier 1999: Gerhard Maier, *Evanghelia după Luca. Comentariu la Noul Testament, 4-5*, Editura Lumina Lumii, Korntal, 1999.

Mc Brich 1991: Dennis Mc Brich, *The Gospel of Luke, a reflective commentary*, Dominican Publication, Dublin, 1991.

- Nouwen 1999: Henri Jozef Nouwen, *Întoarcerea fiului risipitor. O istorie a drumului spre casă*, traducere de Iosif Răchiteanu, Editura Presa Bună, Iași, 1999.
- Nolland 1993: John Nolland, *Word Biblical Commentary Luke 9:21-18:34*, Word Books Publisher - Dallas, Texas, 1993.
- Petercă 1985: Vladimir Petercă, *Parabolele lui Isus*, Editura Sapienția, Iași, 1985.
- Sabourin 1987: Léopold Sabourin, *L'Évangile de Luc. Introduction et commentaire*, Editrice Università Gregoriana, Roma, 1987.
- Schmid 1965: Josef Schmid, *L'evangelo secondo Luca*, Morcelliana, Brescia, 1965.
- Segbroeck 1989: Frans van Segbroeck, *The Gospel of Luke. A cumulative Bibliography 1973-1988*, nr. 88, Leuven, University Presse, 1989.